

Лінгвістика : зб. наук. пр. – № 2 (33). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. – С. 95–102

Т. І. Должикова (Старобільськ)

УДК 811.161.2'42(076.1)

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Мовні засоби, використовувані в художньому творі, – це „не щось привнесене ззовні, сама тканина твору без них не існує”, вони, забарвлюючись „різноманітними переносно-метафоричними й стилістичними відтінками, сплавляються висловлюваною письменником ідеєю в єдину образну систему” [ЛІАХТ 2011: 9]. Завдання дослідника – інтерпретатора художнього тексту – з’ясувати, наскільки мовне оформлення відповідає його змістові й цільовому призначенню, наскільки воно реалізує авторський задум. Саме цією відповідністю чи невідповідністю мовних засобів, доцільністю чи недоцільністю їх вибору, а не кількістю чи характером визначається художня вартість твору.

Магія перетворення звичайних слів на „музику”, на те, що приносить читачеві естетичну насолоду, є предметом розмірковувань і дослідників художнього тексту, і його авторів. Наталка Сняданко у романі „Гербарій коханців” висловлює свою думку з цього приводу: „Її (головній героїні Ірині – Т. Д.) щоразу здавалося чудом те, як звичайні поєднання букв в одному тексті раптом перетворюються на поезію чи прозу, а в іншому так і залишаються інформативними або не дуже буквосполученнями. Газети, журнали чи нехудожні видання не дуже її цікавили, адже у них поміж рядками не ховалася магічна субстанція, яка перетворювала їх на щось більше, ніж просто речення. А відчувати, як ритм якоїсь прози проникає їй, здається, під шкіру, як вона вбирає в себе тонкі і химерні побудови метафор, описів і карколомні конструкції сюжетних ходів – усе це заворожувало її і примушувало знову і знову шукати таємничий рецепт, який перетворює звичайні речення на художній текст” [Сняданко 2011: 164].

Специфіка мови художньої літератури, механізми перетворення тексту на „магічну субстанцію” не втрачають актуальності. Сучасні українські автори широко використовують усі багатства національної мови, арсенал художніх засобів, напрацьований попередниками, а також активно поповнюють його своїми здобутками. Дослідження функційно-семантичного потенціалу одиниць різних мовних рівнів – мета нашої розвідки.

Л. Булаховський стверджував, що мовні портрети окремих письменників, їхня індивідуально-художня манера письма влітається в мовний контекст усієї епохи. Мовна своєрідність того чи того автора зумовлена не лише рівнем розвитку літературної мови, а й певною жанрово-мовною своєрідністю, соціально-мовними смаками. На думку вченого, вирішальна роль у створенні художнього образу, зокрема ідейно-образного цілого, яким є художній твір, належить мові [Булаховський 1983: 37].

Оскільки у створенні художнього тексту беруть участь усі мовні засоби, предметом уваги дослідників стають виражальні функції одиниць усіх мовних рівнів. При цьому слід враховувати, що стилістична значущість не є закріпленою за певною мовною одиницею, цієї здатності може набути будь-який мовний елемент за умови, що 1) входить у цілеспрямоване поєднання з іншими мовними елементами; 2) відповідно експонується в тексті; 3) уживається частіше, ніж у поточному мовленні; 4) виступає в особливому, не властивому йому в інших стилях мовлення контексті [Теорія і практика 1997].

Важливу роль у художньому тексті відіграють фонетичні засоби, ритмомелодика, звукопис, оскільки між змістом і його звуковим оформленням часто є прямий чи опосередкований зв'язок. Асонанс і алітерація, спираючись на природну якість того чи того звука, здатні відтворити емоційний стан персонажа, сприйняття автором зображуваної ситуації: „*Відчуття холодної зимової байдужості відповідало холодній зимовій погоді без снігу і сонця, сирій і сирій. Вітер гуляв містом і Софійною душею, вимівши усе, що там доброю чи теплого колись оселялося*” [Романчук 2007: 139]. Прийом передавання душевного стану персонажа за допомогою динамічного пейзажу широко використовуваний у художній літературі. Особливої виразності він набуває у разі специфічної фонетичної організації. У наведеному уривку з роману Лесі Романчук „Софія” поєднано асонанс на звук [і] та алітерацію на [с]. Повтор голосного уповільнює оповідь, робить її густою й тягучою, а свистячі приголосні, з одного боку, підсилюють зоровий образ зображуваного звуковим, а з іншого – передають психологічний стан занепокоєння й душевного дискомфорту героїні. Звичайно, предметом нашої уваги в аналізованому контексті могла стати лише метафора *вітер гуляв Софійною душею*, проте стривоженість персонажа ми сприймаємо ще на довербальному рівні через звукове оформлення тексту і тільки потім звертаємо увагу на його семантичну організацію.

На морфемному рівні носіїв естетичного навантаження спостерігаємо небагато. До них належать передусім суфікси здрібніло-пестливої або зневажливо згрубілої семантики. Зменшено-пестливі форми характерні для контекстів про дітей, вони створюють колорит інтимності й ласкавості: „*Увечері він (Богдан – Т. Д.) майже на руках вніс змучене дитя у хатній затишок. А воно, мов курча, зразу ж притихло і, похиливши голівку на груди, скулилось з книжечкою у кутику на дивані...*”

Коли надумав узятись за вечерю, Ліля спала. Колінята на підлозі, голівка на дивані, а рученятами ніби огортала рідний світ домашнього тепла. Богдан обережно підняв донечку і поніс на ліжко” [Білики 2011: 89].

Експресивна функція суфіксів особливо помітна тоді, коли вони є засобом градації, своєрідного нанизування: „*От люди, от людиська! Просто людища якісь, чесне слово!*” [Романчук IV: 41]; „*Ліля зачудовано дивилася на батька, забувши про свої вереди. Потім тихенько підійшла, торкнулася пальчиком його чола.*

- *Тату...*

- *Я не тато, я – Ліля, яка не хоче до бабусі.*

Дівчинка засміялася:

- *Ти не Ліля!*

- *Ні, я Ліля – вередливе дівчисько, що забуло свою бабиську, однак не їде в селисько, хоч це зовсім-зовсім близько*” [Білики 2011: 87].

Акцентуючись у тексті, емоційно-експресивних функцій можуть набувати і префікси: „*І йому паморочилося від цього здогаду в голові, і кров закипала в жилах то люттю, то розпачем, і він, як кожен наївний безумець, бажав почути правду від них самих, тих, від кого залежала його доля і доля молоді держави, і тому приходив щодень під ці колони, підіймався міністерськими сходами, встеленими червоними килимовими доріжками, ніби облитими кров'ю його серця, надірваного бездіяльністю, безнадією, безтолковістю, без... без... безумом, усім цим безумом, що діявся довкола*” [Тарасюк 2006: 10].

Постійне експресивне забарвлення мають префікси, запозичені з інших мов *воз-, ультра-, супер-*, наприклад: „*Таких („корифеїв”) у театрі назбиралось чимало. До них належали актори-невдахи, з мікроталантом та макроамбіціями*” [Романчук II: 41].

Носіями експресивності стають і звичайні префікси, якщо вони входять до складу слів, що створюють певні стилістичні фігури: „*Весілля – не театр. Там немає завіси, ніщо не відділяє від залу, від захоплених, закоханих, зачудованих, залюблених у тебе глядачів, оплесків, добрих слів, квітів, поцілунків*” [Романчук II: 123].

На словотвірному рівні заслуговують на увагу передовсім складні слова, особливо коли це авторські неологізми: *сволочизм, НардепУки* (Галина Тарасюк „Між пеклом і раєм”); *тріпоязичіє* (Леся та Леонід Білики „Сьоме небо леді Арс”); *крикотерапія, коханологія* (Леся Романчук „Чотири дороги”) та ін.

Якнайпильнішого аналізу заслуговують лексико-фразеологічні засоби: слово є головним носієм і виразником значення, експресії, образності, слова творять смислову основу кожного твору. Аналізуючи мовні особливості тексту, важливо не тільки виявити слова, що належать до тої чи тої семантичної групи лексем (багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми), але й визначити їхні функції, доцільність їх уживання саме в цьому контексті.

Так, багатозначні слова та омоніми часто служать засобом гумору: „А ти, Вітю, у цій парафії поки що лише дякуєш. Себто ти – дяк, а не пп. Отже, дякуй собі та дякуй старшим. І знай своє місце” [Романчк II: 186]; „Це було, здається, позавчора, і ми ще не встигли помиритися. Воно, може, вже й не треба з огляду на ту **сцену на сцені?**..” [Тарасюк 2007: 20].

Інколи колорит гумору можуть створювати й пароніми: „Скоріше б у тінь. Згадала, як приємно прохолодно зараз у театрі. Якраз у цей час – **репетують** „Калігулу” [Тарасюк 2007: 11]. Авторка навмисне використала замість слова *репетирують* слово *репетують*, до того ж виділила його курсивом, таким чином зацентрувавши увагу на несерйозності цього процесу, який зазвичай перетворюється на галасливу суперечку.

Омоніми можуть надавати текстові й іншого забарвлення, як-от в поезії Марії Матіос: „...мамко.../...що тобі дати, дитинко.../ Казав татко.../...нема татка.../...а що є.../...нема нікого.../...а ми.../...і нас нема.../...а де ми ділися.../...Завтра сядемо в сани / і поїдемо до Миколая за **гостинцями**.../...а Миколай не прийде сам.../...не прийде.../...а той, хто приходив на Миколая / з твером, то хто.../...то наша погибель.../...погибель – це що.../...це той, із твером, що був на Миколая / без **гостинця**.../...а **гостинець**.../...а **гостинець** – це дорога, / якою ми завтра поїдемо саньми.../...куди, мамко.../...у преісподню... спи...” [Матіос]. *Гостинець* у цьому творі – це „подарунок” українцям від радянської влади у вигляді дороги в заслання до Сибіру, в цілковиту невідомість, „у преісподню”.

Значний експресивний потенціал мають синоніми й антоніми, вони здатні виконувати різноманітні стилістичні функції – урізноманітнювати мову твору, надати точності й виразності вислову, емоційності й експресивності. Надзвичайну майстерність вишикувати великі синонімічні групи в розлогі ампліфіковані ряди демонструє у своєму творчому доробку українська письменниця Леся Романчук: „...Віктор – людина, якій не можна вірити. Він може кожної хвилини **зрадити, підвести, підставити, надути, обманути, обдурити, пустити за вітром**” [Романчук VI: 11]; „Валя не могла зрозуміти, звідки у ній, **такій тендітно-делікатній, такій крихко-порцеляновій, такій м’яко-пухнастій, такій лагідно-послужливій** **узялося, зародилося, запліднилося, розвернулося і забуяло** **таке чуже усій її сутності, таке стороннє, невластиве, недостойне, непристойне, хибно-збочене, сорому варте бажання. Хотілося змін. І не паліативних, таких, що не зачіпають суті, глобальних, всеосяжних, космічних, вселенських, цілковитих.** **Зміни мали зачепити все – і всередині, і зовні**” [Романчук II: 214]; „Мільйони людей **топчуть нашу грішну землю.** Отак собі знечів’я **топчуть, просто так. Прокидаються, стають на рівні ноги – і топчуть. Ходять, бігають, стрибають, чапають, чалапають, крокують, човгають.** І ніхто не складає собі на тому, **яке це насправді щастя – ходити**”

[Романчук IX: 163]; „Ви бачили двері без ручки? Чи траплялося вам будь-коли стояти перед дверима, які ніколи не відчиняються? Чи опанувало вами бажання негайно **вийти, залишити, покинути, вирватися, позбутися, утекти, чкурнути, дременути, піти геть?** Відчинені двері – найкращий замок” [Романчук IX: 223].

Антоніми посилюють логічність і виразність висловлення, надають емоційності: „Валентина знала тепер собі ціну. Ціну утворювало чимало складових: розкішна українська врода природженої білявки, зроду-віку не фарбованої, **плюс** порцелянова шкіра, **плюс** очі завглибишки з Байкальське озеро, **плюс** розкішна ж таки фігура, **плюс** вміння вижити у світі, де вижити майже неможливо, **плюс** гострий, як виявилось, розум, **плюс** здатність знаходити спільну мову з різними, іноді непростими, людьми, **плюс** невластива загалом жінкам рішучість, **мінус** рожеві окуляри юності, **мінус** паралізуюча ніяковість, що виросла із прищеплюваної бабусяю делікатності, **мінус** довіра до людей, а надто до чоловіків” [Романчук I: 52].

Функцію увиразнення активно виконують лексеми, ужиті в переносному значенні, саме на їх основі формуються тропи – порівняння, епітети, метафори, метонімія, синекдоха, гіпербола, алегорія, без яких просто не мислиме поняття художньої літератури. Незважаючи на звинувачення деяких критиків на адресу українських письменників щодо деестетизації мовного знака, для мови сучасного українського твору характерним залишається широке використання специфічних засобів образності.

Доволі часто письменники використовують індивідуально-авторські тропеїчні засоби, актуалізуючи кольористично-зорові образи, що викликають в уяві різні конкретно-чуттєві асоціації. Пор.: *Травнева зелень, липка й барвіста, западала в очі, роз'їдаючи сітківку; Дощ зливався з сутінками, і потоки води грубими нитками запліталися в повітря; ...Небом починає проступати ранок, і шовковиці довозла всмоктують у себе темряву, ніби чорний лимонад; Сутінь розірвалася, і в повітряній ямі з'явився круглий червоний місяць, заливаючи все довозла густим сяйвом й витягуючи долиною довгі тіні* (С. Жадан); *Літній вечір було намальовано рожевим пензлем; Синє нічне світло, що текло з гір, мов ріка* (І. Роздобудько); *Світло лагідне і неяскраве серпнєве сонце, сардини хмар пливли на південь* (Ю. Іздрик).

Особливістю авторського світосприйняття є високий ступінь емоційності, яку природно передавати метафорично: *Восени швидко хапає за очі ніч; Жінка із втомою в тілі, а ще більше в душі* (Т. Зарівна); *Пірнути у сріблясто-чорну амальгаму ночі* (І. Роздобудько). Висока сконденсованість таких засобів образності подекуди перетворює прозові рядки на поезію: „*Вранці дощ забрав у Сені надію помилуватися золотим листопадом; снуючи коридором думок, заглянути у кватирки спогадів, щоб визріло якесь мудре рішення. Нічого. Можна поблукати і поміж дощ. Це теж думкам сприяє*” (Леся та Леонід Білики).

Отже, мова художньої літератури – системне явище, що включає в себе всі мовні рівні, які виступають у комплексі, підпорядкованому відповідному ідейно-естетичному об'єктові. Вивченню функційно-семантичного потенціалу мовних одиниць різної частиномовної належності, а також дослідженню специфіки їх синтаксичної організації будуть присвячені наступні наші розвідки.

Використані джерела

Білики 2007 – Білики Леся та Леонід. Сьоме небо леді Арс : [роман] / Леся та Леонід Білики. – Тернопіль : Богдан, 2011. – 112 с.; **Матіос** – Матіос М. Нація / Марія Матіос. – Режим доступу : http://www.bookol.ru/proza-main/sovremennaya_proza/147412/str6.htm#book; **Романчук 2007** – Романчук Л. Софія : [роман : у 9 кн.] / Леся Романчук. – Тернопіль : Богдан, 2007. – Кн. 1–2. – 624 с.; **Романчук** – Романчук Л. Чотири дороги : [роман : у 9 кн.] / Леся Романчук. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – Кн. I – IX; **Сняданко 2011** – Сняданко Н. Гербарій коханців : [роман] / Наталка Сняданко; передм. Ю. Іздрика. – Харків : Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2011. – 272 с.; **Тарасюк 2006** – Тарасюк Г.Т. Між пеклом і раєм (Сни анахорета) : [роман-гіпотеза] (видання друге). / Г. Т. Тарасюк. – Чернівці : Місто, 2006. – 186 с.; **Тарасюк 2007** – Тарасюк Г. Мій третій і останній шлюб : [роман]. – Бровари : Відродження, 2007. – 190 с.

Література

Булаховський 1983 – Булаховський Л.А. Слово наукове – слово поетичне / Л. А. Булаховський. // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 37–39; **ЛАХТ** – Должикова Т. І. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : [навч. посіб.] / Т. І. Должикова, Т. П. Терновська. – К. : Ленвіт, 2011. – 132 с.; **Теорія і практика 1997** – Теорія і практика лінгвістичного аналізу художнього тексту / відп. ред. М. Крупа. – Тернопіль : ЛІЛЕЯ, 1997. – 172 с.

Должикова Т. І. Функційно-семантичний потенціал мовних одиниць у художньому тексті

Статтю присвячено дослідженню мови художньої літератури як системного явища, що включає в себе всі мовні рівні, які виступають у комплексі, підпорядкованому відповідному ідейно-естетичному об'єктові. Основну увагу зосереджено на визначенні стилістичної ролі фонетичної організації тексту, ролі звукопису й ритмомелодики в художньому мовленні, а також предметом розгляду стали мовні одиниці морфемного й словотвірного рівнів – суфікси суб'єктивної оцінки, префікси, індивідуально-авторські новотвори, основне призначення яких – емоційно-експресивне забарвлення висловлювання. Окреслено функцію лексико-фразеологічних засобів у мовній тканині художнього твору: слово є головним носієм і виразником значення, експресії, образності, слова творять смислову основу кожного твору. У статті зазначено, що, аналізуючи мовні особливості тексту, важливо не тільки виявити слова, що належать до тої чи тої семантичної групи лексем (багатозначні слова, синоніми, антоніми,

омоніми, пароніми), але й визначити їх функції, доцільність їх уживання саме в цьому контексті. Завдання дослідника – інтерпретатора художнього тексту – з'ясувати, наскільки мовне оформлення відповідає його змістові й цільовому призначенню, наскільки воно реалізує авторський задум.

Ключові слова: мова художньої літератури, асонанс, алітерація, суфікси суб'єктивної оцінки, авторські неологізми, семантичні групи лексики, індивідуально-авторські тропеїчні засоби, емоційно-експресивне забарвлення.

Должикова Т. И. Функционально-семантический потенциал языковых единиц в художественном тексте

Статья посвящена исследованию языка художественной литературы как системного явления, включающего в себя все языковые уровни, которые выступают в комплексе, подчиненном соответствующему идейно-эстетическому объекту. Основное внимание сосредоточено на определении стилистической роли фонетической организации текста, роли звукового оформления и ритмомелодики в художественном языке, а также предметом рассмотрения стали языковые единицы морфемного и словообразовательного уровней – суффиксы субъективной оценки, префиксы, индивидуально-авторские новообразования, основное назначение которых – эмоционально-экспрессивная окраска высказывания. Обозначены функции лексико-фразеологических средств в речевой ткани художественного произведения: слово является основным выразительным средством речи, носителем экспрессии, образности, слова создают смысловую основу любого произведения. В статье указано, что, анализируя языковые особенности текста, важно не только выявить слова, которые принадлежат к той или иной семантической группе лексем (многозначные слова, синонимы, антонимы, омонимы, паронимы), но и определить их функции, целесообразность их употребления именно в этом контексте. Задача исследователя – интерпретатора художественного текста – выяснить, насколько языковое оформление соответствует его содержанию и целевому назначению, насколько оно реализует авторский замысел.

Ключевые слова: язык художественной литературы, асонанс, аллитерація, суффиксы субъективной оценки, авторские неологизмы, семантические группы лексики, индивидуально-авторские тропеические средства, эмоционально-экспрессивная окраска.

Tetiana Dolzhikova. Functional and semantic potential of the language units in the art text

The article is devoted to the researching of the language of art literature as a semantic phenomenon that includes all the language levels which are used in complex, conformed to certain idea-esthetic object. The main attention is concentrated on the definition of the stylistic role of the phonetic organization of the text, the role of sound recording and rhythmic melody in artistic speaking. And also, the subject of researching became language units of the morpheme and

word building levels: suffixes of subjective estimating, prefixes, individual author's recreations, the main destination of which is expression's emotional and expressive coloring. Outlined the lexical and phraseological functional ways in speaking clothing of the art creation. It means the word is the main carrier, the meaning and expression's carrier; words create the meaning basis of every composition. There is defined in the article that while analyzing language peculiarities of the text it is important not only find out the words those belong to the certain semantic group of lexemes (polysemantic words, synonymous, antonymous, homonyms and paronyms), but to define their functions and expediency of their using just in this context. The task of the researcher-interpreter of art text is to define how much language coloring is according to its context and the purpose destination; how it is realized the author's thinking.

Key words: language of art literature, assonance, alliteration, subjective estimating suffixes, author's neologisms, semantic groups of lexicology, individual author trope ways, emotionally –expressive coloring.